

VOORUITBLIK

De Tweede Wereldoorlog heeft zo'n stempel op de 20e eeuw gedrukt dat wij de gevolgen ervan nog steeds ondervinden. Het karakter van die oorlog – de meest verschrikkelijke in de geschiedenis – werd voor een groot deel bepaald door een aantal ingrijpende beslissingen – keerpunten – die werden genomen door de leiders van 's werelds grootmachten in een tijdsbestek van slechts negentien maanden: van mei 1940 tot december 1941. Deze twee leidmotieven liggen ten grondslag aan de hoofdstukken in dit boek.

Toen de 20e eeuw ten einde liep, werd het meer en meer duidelijk dat het allesbepalende tijdperk ervan dat van de Tweede Wereldoorlog was geweest. Natuurlijk was de Eerste Wereldoorlog de 'oercatastrofe'.¹ Hij betekende de genadeklap voor enkele politieke stelsels (het Russische, het Oostenrijks-Hongaarse en het Ottomaanse rijk stortten als gevolg daarvan in), hij had economieën ontwricht en onuitwisbare indrukken achtergelaten in het bewustzijn van de mensen. Maar de uiterst instabiele, vluchtige samenlevingsvormen en politieke structuren die er het gevolg van waren, bleek geen lang leven beschoren te zijn. De enorme sociale, economische en politieke schade die het ogenschijnlijk zinloze, vier jaar durende bloedbad had aangericht, betekende dat een nieuwe grote wereldbrand nog altijd tot de mogelijkheden behoorde en op den duur onontkoombaar was. De Tweede Wereldoorlog was overduidelijk de niet afgemaakte klus van de Eerste. Maar dat tweede grote conflict was niet alleen nóg bloediger – het kostte wel 50 miljoen mensen het leven: vier à vijf keer zo veel als het geschatte aantal doden in de jaren 1914-1918 – en nóg mondialer in de ware betekenis van het woord, het werkte ook dieper door, gezien de blijvende gevolgen ervan en de veranderde machtsverhoudingen in de wereld.²

Zowel in Europa als in het Verre Oosten gingen de machtsaanspraken van weleer – die van Duitsland, Italië en Japan – ten onder in de maalstroom van de vernieti-

ging. Een nationaal bankroet gepaard met opkomende antiekoloniale verzetsbewegingen maakte een eind aan het wereldimperium van Groot-Brittannië. Het China van Mao was de voornaamste begunstigde bij de nalatenschap van Japan en profiteerde van de omwentelingen in het door oorlog verscheurde Verre Oosten. Maar er waren in de eerste plaats twee nieuwe supermachten opgekomen, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie (beide waren vóór 1939 nog niet zo machtig), die elkaar door middel van kernwapenarsenalen op afstand hielden, in een Koude Oorlog die tot het laatste decennium van de 20e eeuw zou duren. De machtsconstellatie die de Tweede Wereldoorlog had opgeleverd, leidde niet tot een derde catastrofaal conflict – tot verrassing en opluchting van veel mensen die de beginjaren van de Koude Oorlog hadden meegemaakt – maar zorgde voor een kader waarin een feniksachtig herstel plaatsvond, zowel op het Europese continent als in het Verre Oosten, waarbij de verslagen landen Duitsland (althans het westelijke deel) en Japan zich wonderlijk genoeg als de drijvende krachten in de economie ontpopten.³ Pas na het (goeddeels) onverwacht vreedzame eind van het Sovjetblok in de jaren 1989-1991 brak in de wereld een na-naoorlogs tijdperk aan. Kortom, het effect van de Tweede Wereldoorlog was enorm, langdurig en van beslissende betekenis geweest.

De Tweede Wereldoorlog zadelde de mensheid ook op met een nieuwe, afschuwelijke term die verband houdt met wat meer en meer gezien werd als hét kenmerk van de 20e eeuw: genocide.⁴ Hoewel het helaas bij lange na niet het enige voorbeeld in die achterlijke eeuw was, liet wat later bekend werd als ‘de Holocaust’ – de planmatige poging van nazi-Duitsland om 11 miljoen Joden uit te roeien, een genocidaal project dat in de geschiedenis zonder precedent is – de meest diepe, onuitwisbare sporen na bij de volgende generaties. In termen van machtspolitiek bewerkstelligde (én legitimeerde) de erfenis van de Holocaust de stichting van de staat Israël – door velen in de wereld gesteund, maar fel betwist door de nieuwe burens, die immers land waren kwijtgeraakt; dit leidde onvermijdelijk tot een maar niet eindigende, ja zelfs steeds groter wordende onrust in het Midden-Oosten, met enorme gevolgen voor de rest van de wereld. In het denken van de mensen heeft de steeds grotere aandacht voor de Holocaust – nu deze meer en meer geschiedenis wordt – de ideeën over ras, etniciteit en de omgang met minderheden diepgaand veranderd. Het ombrengen van de Joden vond plaats in de context van de Tweede Wereldoorlog. De moord op de Joden was echter niet alleen ‘context’, maar vormde ook een wezenlijk onderdeel van de Duitse oorlogsinspanningen. Dat ingebouwde genocidale bestanddeel van de Tweede Wereldoorlog is in de decennia erna een steeds grotere rol gaan spelen in de historische bewustwording.

Vóór mei 1940 waren er twee oorlogen in verschillende delen van de wereld uitgebroken. De eerste was de meedogenloze oorlog die in China woedde, na de inval van

de Japanners in 1937; de tweede was de Europese oorlog die in 1939 was begonnen met de Duitse inval in Polen, twee dagen later gevolgd door de oorlogsverklaring van Groot-Brittannië en Frankrijk aan Duitsland. Beide oorlogen werden gekenmerkt door afschuwelijke wreedheden – van de kant van de Japanners in China en van de zijde van de Duitsers in Polen. Maar in dit stadium (voorjaar 1940) lagen de genocidale verschrikkingen die zich al gauw in Oost-Europa zouden manifesteren, nog in de schoot der toekomst. En hoewel de oorlog in het Verre Oost van wezenlijk belang was voor de Europese grootmachten en voor de Verenigde Staten, bleef hij tot dat moment op zichzelf staan, los van de oorlog in Europa die zich geografisch gezien niet buiten de door Duitse troepen bezette delen van Midden- en Oost-Europa afspeelde (afgezien van Albanië dat sinds de invasie in april 1939 onder Italiaans bewind stond). Aan de andere kant opende de oorlog in Europa de ogen van Japan voor de mogelijkheden die er kwamen om een aardig graantje mee te pikken in Oost-Azië, ten koste van met name de grootste koloniale macht, Groot-Brittannië. Maar een dergelijke expansie kon, zoals de leiders van Japan wel begrepen, heel goed uitlopen op een mogelijke confrontatie, niet alleen met Groot-Brittannië, maar ook met de Verenigde Staten, wat nog riskanter was. Ook in Europa kon de oorlog zich alleen maar uitbreiden. In het najaar zette Mussolini de Balkan in vuur en vlam door zijn aanval op Griekenland. En aan het eind van het jaar werd Hitlers voornemen om de Sovjet-Unie in het voorjaar daarna binnen te vallen vertaald in een ferme legerorder. De hele wereld werd meegesleept in één enorme oorlog.

In de volgende hoofdstukken wordt een aantal met elkaar samenhangende politieke besluiten onder de loep genomen die tussen mei 1940 en december 1941 enorme, ingrijpende militaire consequenties hebben gehad en die de twee aanvankelijk afzonderlijke oorlogen in verschillende delen van de wereld hebben verenigd tot een ware wereldbrand, tot een gigantisch treffen, waarbij genocide en niet eerder vertoonde barbarij centraal stonden. Uiteraard had de oorlog in december 1941 nog een eind te gaan. Tal van onvoorziene gebeurtenissen zouden zich in de loop ervan nog voordoen. Het was duidelijk dat er nog meer cruciale beslissingen zouden moeten worden genomen, hoewel die vooral strategisch en tactisch van aard waren. En tegen het eind van de oorlog, toen de suprematie van de geallieerden verzekerd was, werd de nieuwe geopolitieke constellatie bepaald op de conferenties van Jalta en Potsdam (1945). Maar in die resterende drieënhalve jaar van de oorlog ging het er toch vooral om te reageren op de gevolgen van de tussen mei 1940 en december 1941 genomen beslissingen.⁵ Het waren zwaarwegende beslissingen geweest – keerpunten – besluiten die de wereld hebben veranderd.

De keuzes die werden gemaakt door de leiders van Duitsland, Groot-Brittannië, de Sovjet-Unie, de Verenigde Staten, Japan en Italië – landen met heel verschillende

politieke stelsels en uiteenlopende wijzen van besluitvorming (twee fascistische en twee democratische landen, één communistisch en één bureaucratisch-autoritair land) – werden door elkaar beïnvloed en hingen ook onderling samen. Hoe kwam men tot die besluiten? In elk hoofdstuk wordt met name gepoogd die vraag te beantwoorden. Maar onmiddellijk rijzen er dan weer andere, daarmee samenhangende vragen. Welke invloeden ondergingen degenen die de beslissingen moesten nemen? In hoeverre werden de besluiten voorgerekookt door de ambtenarij van de overheid of geconcipieerd door rivaliserende machtsgroeperingen binnen de heersende elites?⁶ Hoe rationeel waren de beslissingen – het ging tenslotte om beslissingen die tot *oorlog* leidden! – in het kader van de doelstellingen van elke regering en in het licht van de (geheime) informatie die zij kreeg? Wat was de rol van het individu dat centraal in het besluitvormingsproces stond en hoe verschillend lag dat bij de onderscheiden politieke stelsels? Hoe vrij waren de oorlogsleiders bij het nemen van hun besluiten? Hoe belangrijk waren in vergelijking daarmee de externe, onpersoonlijke krachten die de besluitvorming meebepaalden en beperkten? In hoeverre werd de speelruimte in het besluitvormingsproces in de desbetreffende maanden kleiner? Was het met andere woorden zo dat de mogelijkheid om alternatieven te bekijken in die negentien maanden kleiner werd of zelfs geheel en al verdween? En wat waren de gevolgen, op de korte en lange termijn, van die besluiten? Dit zijn een aantal overwegingen die in het hierna volgende aan bod komen.

Terugblikkend lijkt wat er gebeurd is onontkoombaar te zijn geweest. Als men kijkt naar de geschiedenis van oorlogen valt er, misschien nog meer dan wanneer men in het algemeen naar geschiedenis kijkt, een bijna ingebouwde teleologische impuls waar te nemen die ons doet denken dat de loop der gebeurtenissen de enige mogelijke was. Het is deels de bedoeling van dit boek te laten zien dat dit niet het geval is geweest. In elk hoofdstuk wordt de oorlog als het ware beschouwd vanachter het bureau van een afzonderlijke leider, die slechts een vage notie heeft van de plannen van de vijand en voor wie de toekomst nog openligt – met opties die nog overwogen en beslissingen die nog genomen kunnen worden. Een beslissing houdt in dat er keuzes te maken waren, dat er alternatieven voorhanden waren. De hoofdrolspelers in kwestie, ook de ideologisch meest angehauchte (of geborneerde) leiders, dienden hoogst belangrijke afwegingen en cruciale inschattingen te maken, waarbij grote risico's werden genomen. Er was geen sprake van dat er maar één weg openstond die men maar had te nemen. Bij elke beslissing hebben we ons in dit boek dan ook afgevraagd waarom een bepaalde keuze werd gedaan en waarom niet werd gekozen voor een alternatief; daarbij komt bij de meeste voorbeelden de vraag aan de orde wat er zou zijn gebeurd wanneer men van het alternatief was uitgegaan.

Het gaat ons niet om een niet-feitelijke of virtuele geschiedenis van het soort dat een intellectueel raadselspel oplevert waarbij in een verre toekomst wordt ge-

blijkt en wordt voorspeld wat er zou zijn gebeurd als een bepaalde gebeurtenis niet had plaatsgevonden. Er zijn altijd veel te veel variabelen aanwezig om dat tot een vruchtbare exercitie te maken, hoe fascinerend speculeren ook kan zijn. Toch kan men wel stellen dat het inherent is aan het werk van historici om aan de slag te gaan met enkele niet-feitelijke gebeurtenissen als alternatieven voor wel belangrijke voorvallen of ontwikkelingen. Anders zijn ze niet in staat geheel en al het belang van wat er werkelijk is voorgevallen te bepalen. De alternatieven die wij hier aan dragen, moet men dus niet zien als voorspellingen op de lange termijn of bepiegingen over de vragen ‘wat als’, maar eerder als realistische, mogelijke consequenties-op-de-korte-termijn van wat er daadwerkelijk werd beslist. Met andere woorden, door de keuzemogelijkheden bij een bepaalde beslissing onder de loep te nemen zal misschien duidelijk worden waaróm die beslissing nu juist werd genomen.

Er worden tien beslissingen geanalyseerd. Drie daarvan, die misschien wel de meest verstrekkende gevolgen hebben gehad, werden genomen door het regime van Hitler: de aanval op de Sovjet-Unie, de oorlogsverklaring aan de Verenigde Staten en de vernietiging van de Joden. De grote aandacht die naar die beslissingen uitgaat, geeft aan hoe zwaarwegend de rol was van Duitsland als voornaamste drijvende kracht achter de reeks hoogst belangrijke gebeurtenissen die we zullen bestuderen. Een ander dynamisch, machtig land dat ontwikkelingen in gang zette, was, na Duitsland, Japan – wat tot uiting komt in de twee hoofdstukken die gewijd zijn aan beslissingen van dat land. Aan de in wezen ‘reactieve’ beslissingen van Groot-Brittannië, de Sovjet-Unie en, op een andere manier (met zelfdestructieve gevolgen), Italië zijn aparte hoofdstukken gewijd, terwijl de steeds belangrijker wordende rol van de Verenigde Staten twee hoofdstukken rechtvaardigde. Andere beslissingen die hier niet aan de orde komen, bijvoorbeeld die van Franco’s Spanje en van Vichy-Frankrijk, om aan de kant van de Asmogendheden níet aan de oorlog te willen deelnemen, waren duidelijk van minder belang, vergeleken met de zwaarwegende beslissingen die hierna aan de orde komen.

Er valt natuurlijk veel voor te zeggen dat wat de naoorlogse wereld ten zeerste heeft beïnvloed, een beslissing was die niet zozeer aan het begin, maar aan het eind van de Tweede Wereldoorlog werd genomen: het besluit om atoombommen af te werpen op de Japanse steden Hiroshima en Nagasaki. Maar ook hier was er een eerdere beslissing nodig – de opdracht tot de vervaardiging van de atoombom – een beslissing die ook al dateert uit de allesbepalende maanden in 1940 en 1941. Na de val van Frankrijk in de zomer van 1940 gingen Amerikaanse wetenschappers met verhoogde onderzoeksbudgetten en op basis van al eerder verricht werk aan de slag en zorgden in de herfst van 1941 voor het fundamentele kader voor de ontwikkeling van

een bom, daarbij geholpen door de onderzoeksresultaten van gevluchte natuurkundigen in Groot-Brittannië. Ondanks de hoge kosten en de inzet van grote aantallen hoogbegaafde Amerikaanse wetenschappers besloot president Franklin D. Roosevelt door te gaan met de constructie van de bom, en wel op de dag voordat Japanse bommen neerkwamen op de in Pearl Harbor voor anker liggende Amerikaanse oorlogsschepen. Zonder die beslissing op dat moment zou president Harry S. Truman de atoombom niet hebben kunnen inzetten in de laatste oorlogsdagen in augustus 1945.⁷ Toen de opdracht tot de ontwikkeling van een atoombom was verstrekt, was het uiteindelijke inzetten ervan nauwelijks nog een toekomstvisioen te noemen.

Elke beslissing die in de volgende hoofdstukken aan de orde komt, heeft consequenties gehad die weer van invloed waren op de beslissingen die daarna kwamen. Terwijl de rode draad van het verhaal van het ene naar het andere land loopt, ontstaat er een logisch domino-effect van gebeurtenissen en verwickelingen – een soort chronologisch leprello. Ons boek begint met de beslissing van Groot-Brittannië, in mei 1940, om de oorlog voort te zetten. Het was bepaald niet een voor de hand liggende of onontkoombare beslissing, zoals zou kunnen blijken uit de daaropvolgende gebeurtenissen (en ook uit enkele overtuigend overkomende historische publicaties)⁸ en het oorlogskabinet heeft de keuzemogelijkheden drie dagen lang serieus besproken, met een nieuwe premier die nog zijn draai moest vinden, met een Brits leger dat ogenschijnlijk ten onder leek te gaan bij Duinkerken, met gebrek aan onmiddellijke steun vanuit de Verenigde Staten en met een waarschijnlijk al heel snel plaatsvindende invasie van de Duitsers. De uiteindelijk genomen beslissing om níet af te koersen op een vredesakkoord via onderhandelingen, had onmiddellijke, verstrekkende gevolgen, niet alleen voor Groot-Brittannië, maar ook voor Duitsland.

Die ene beslissing zette in feite Hitlers hele oorlogsstrategie op losse schroeven. Nu Groot-Brittannië niet verstandig wilde reageren (zoals hij het zag), de oorlog in het westen nog niet ten einde was en het spook van de Verenigde Staten zich steeds dreigender op de achtergrond manifesteerde, voelde Hitler zich al in juli 1940 gedwongen voorbereidingen te treffen voor een riskante oorlog op twee fronten: een invasie in de Sovjet-Unie in het jaar daarop. Maar pas een halfjaar later werden deze plannen-voor-het-geval-dat omgezet in een concrete legerorder. In de tussenliggende periode was er geen plan dat regelrecht naar de Russische veldtocht leidde. Ook Hitler leek te weifelen en kwam onzeker over. In die maanden werden er een heleboel strategische mogelijkheden verkend, maar uiteindelijk weer verworpen. De keuzes die er in de zomer en het najaar van 1940 lagen en die worden geanalyseerd vanachter Hitlers bureau en beoordeeld door zijn adviseurs, vormen het onderwerp van hoofdstuk 2.

De opmerkelijke Duitse overwinning op Frankrijk en de waarschijnlijke ineen-

storting van Groot-Britannië wezen de Japanse leiders erop dat er kansen voor het grijpen lagen voor expansie in Zuidoost-Azië. Om die reden vindt er in hoofdstuk 3 een decorwisseling plaats: de aandacht verschuift naar het Verre Oosten en richt zich op de beslissing om naar het zuiden op te rukken, waarmee men onvermijdelijk een conflict met de Verenigde Staten riskeerde en al de kant uitging van Pearl Harbor – een weg die men het jaar erna meteen zou inslaan.

De snelheid waarmee Frankrijk ten onder ging, had direct ingrijpende gevolgen voor Europa. In hoofdstuk 4 worden de keuzes bekeken die de Italiaanse leiders hadden toen Mussolini profiteerde van de ineenstorting van Frankrijk en met zijn land aan de oorlog ging deelnemen en de Balkan in lichterlaaie zette door zijn rampzalige beslissing om Griekenland aan te vallen. De spilfunctie van de Verenigde Staten wordt in hoofdstuk 5 nader bekeken: hoe Roosevelt als een koorddanser zijn evenwicht bewaart tussen een isolationistische publieke opinie en de druk om in te grijpen, waarna hij uit Amerikaans eigenbelang besluit om niet alleen Groot-Britannië met alle mogelijke middelen te gaan helpen, maar ook in allerijl voorbereidingen te treffen voor een directe deelname van Amerika aan de oorlog.

Daarna volgt een hoofdstuk dat handelt over een van de meest raadselachtige episodes uit de oorlog, die bijna fatale consequenties heeft gehad voor de Sovjet-Unie: Stalins beslissing om alle waarschuwingen in de wind te slaan, ondanks de overduidelijke bevindingen van zijn eigen inlichtingendienst, die wezen op een op handen zijnde Duitse invasie, waardoor zijn land onvoorbereid was en in verwarring verkeerde toen de aanval op 22 juni 1941 plaatsvond.

Vanaf dit punt was het nog maar een klein stukje tot aan een mondiale oorlog, al telde de weg ernaartoe nog wel een paar bochten. In hoofdstuk 7 wordt de beslissing van de Amerikaanse regering onder de loep genomen om op een provocerende manier een ‘onverklaarde oorlog’ te voeren op de Atlantische Oceaan, waarbij werd geprofiteerd van Hitlers tegenzin om terug te slaan zolang hij nog in de knoop zat in Rusland. Daarna wordt (in hoofdstuk 8) gekeken naar Japans opmerkelijke beslissing om de Verenigde Staten aan te vallen, hoewel men ten volle beseft hoe groot het risico daarvan was en hoe gering de kansen op de lange termijn waren om de eindoverwinning te behalen indien niet meteen de genadeklap werd uitgedeeld. Dat hield weer rechtstreeks verband met Hitlers beslissing om de Verenigde Staten de oorlog te verklaren, een besluit dat meteen na Pearl Harbor werd genomen en lange tijd gezien is als een van de wonderlijkste beslissingen van de Tweede Wereldoorlog. Door die beslissing, nader bestudeerd in hoofdstuk 9, kwam de wereld in vuur en vlam te staan.

Dan dient er nog één beslissing – of serie beslissingen – bestudeerd te worden; ze is van een andere orde, maar was onverbreeklijk verbonden met de oorlog en maakte er een vast onderdeel van uit: de beslissing waar men geleidelijk maar on-

ontkoombaar naartoe groeide en die in de zomer- en herfstmaanden van 1941 werd genomen: namelijk om de Joden te vernietigen. Het gecompliceerde proces van het afglijden van gedeeltelijke en nog beperkte genocidale operaties naar totale genocide – een proces van elkaar beïnvloedende initiatieven vanuit het zenuwcentrum van het naziregime én vanuit de instanties ‘op de werkvloer’ in de *killing fields* van Oost-Europa – een proces ook dat in de eerste maanden van 1942 startte en uitmondde in de grootschalige *Endlösung* (‘definitieve oplossing’) – wordt in het laatste hoofdstuk bij de kop gepakt.

Eind 1941, negentien maanden na de start van het Duitse offensief in West-Europa, was het conflict wereldwijd én genocidaal geworden. Op dat moment kon de oorlog nog alle kanten uit. De Duitse opmars was weliswaar opgehouden door het eerste grote tegenoffensief van de Sovjets, maar de *Wehrmacht* hield stand tegen het ergste wat het Rode Leger en de ijzige Russische winter (voorlopig) konden toebrengen en begon al gauw weer krachten te verzamelen, klaar om tot aan de herfst van 1942 verder door te stoten. Op de Atlantische Oceaan zouden Duitse U-boten in de eerste helft van 1942 ongekende successen behalen. Het zag er enige tijd naar uit dat de geallieerden de zeeoorlog zouden verliezen. In Europa en het Verre Oosten hadden de Asmogendheden nog altijd sterke economische hulpbronnen achter de hand.⁹ En zeer tot ongenoegen van Stalin waren de Anglo-Amerikanen nog een heel eind verwijderd van het opzetten van het door hen toegezegde tweede front. De Amerikaanse industrie moest nog altijd volledig worden toegespitst op de wapenproductie en wel op zo’n schaal dat zowel Duitsland als Japen verslagen kon worden. In het Verre Oosten waren de Japanse strijdkrachten intussen niet zachtzinnig te werk gegaan en ze zouden in februari 1942 Singapore veroveren, van oudsher gezien als hét bastion van de Britse macht in Zuidoost-Azië. De weg naar een verovering van Brits-Indië, het hart van het Britse *empire*, leek open te liggen. De Asmogendheden schenen nog steeds aan kracht te winnen. Alleen terugblikkend kan men vaststellen dat hun gigantische waagstuk al bijna aan het mislukken was, dat ze hun hand overspeeld hadden en dat, nu de Verenigde Staten hun hele gewicht in de strijd wierpen – gekoppeld aan de buitengewone veerkracht van de Sovjet-Unie en het laatste grootse vertoon van doorzettingsvermogen van Groot-Brittannië en het Britse rijk – hun uiteindelijke nederlaag langzaam maar vaststond.¹⁰

Maar de weg naar het eindpunt in 1945, met eerst Hitlers zelfmoord, en daarna meteen de capitulatie van een verwoest Duitsland en de overgave van het verpletterde Japan, betekende een lange, moeizame tocht. Miljoenen mensen zouden onderweg hun leven verliezen en er zouden op ongekende schaal verwoestingen worden aangericht. Het einde was nog ver weg. Maar de weg erheen was uitgestippeld door middel van de zwaarwegende beslissingen – de keerpunten – in 1940 en 1941.

I

LONDEN, VOORJAAR 1940

GROOT-BRITTANNIË BESLUIT DE STRIJD VOORT TE ZETTEN

De MP [minister-president] voelde er niets voor om Musso te benaderen. Het was niet aannemelijk dat Hitler zou instemmen met voor ons acceptabele voorwaarden, maar als we ons uit deze puinhoop konden redden door Malta en Gibraltar en een paar Afrikaanse koloniën op te geven, dan zou hij die kans grijpen. Maar de enige echt afdoende manier was: Hitler overtuigen dat hij ons niet kan verslaan [...] Halifax voerde aan dat het geen kwaad kon om Musso uit te proberen en te kijken wat er van kwam. Als de voorwaarden onaanvaardbaar waren, konden we ze altijd nog afwijzen.

Dagboek van Neville Chamberlain, 26 mei 1940.

‘Toekomstige generaties zullen het misschien opmerkelijk vinden dat die uiterst belangrijke vraag of wij de strijd in ons eentje voort zouden zetten, nooit een punt op de agenda van het oorlogskabinet is geweest. Dit werd als een vanzelfsprekend feit aangenomen door alle mannen van alle partijen in dit land, en we hadden het veel te druk om onze tijd te verspillen aan dergelijke niet-realistische, theoretische zaken.’¹ Aldus Winston Churchill in zijn memoires over de Tweede Wereldoorlog. Deze memoires zijn van grote invloed geweest op de beeldvorming achteraf van de Tweede Wereldoorlog en de mythe dat Groot-Brittannië, helemaal alleen, in grote nood, maar met ontembaar doorzettingsvermogen, geen seconde had gearzeld en vastbesloten de strijd had voortgezet tegen de naderende dreiging van het machtige, triomferende Duitsland. Als het einde van een verhaal bekend is, is de neiging groot de geschiedenis van achter naar voren te lezen, met de afloop als uitgangspunt. En de kracht van Churchills verhaal en de unieke rol die hij heeft gespeeld, maken het extra moeilijk om dat wat later kwam te negeren – de nationale onverzettelikheden die tot uitdrukking kwamen in de grandioze retoriek van zijn toespraken in de zomer van 1940, de overwinning in de Slag om Engeland, de ‘*hands across the Atlantic*’ met de almaar groeiende steun van Amerika. Maar Churchill wist heel goed dat het er in die donkere dagen van mei 1940 heel anders uit had gezien. Als de geschiedenis ‘van voren’ in plaats van ‘van achteren’ bekeken wordt, kan dat soms verrassingen opleveren. De werkelijkheid is hoe dan ook vaak veel minder eenduidig, veel rommeliger en verwarrender dan terugblikkend het geval lijkt te zijn. En dat was halverwege mei 1940 zeker zo.

Het Britse expeditieleger in Noord-Frankrijk en België leek verloren, het ooit zo machtige Franse leger wankelde onder de zware Duitse *Ansturm*, er was geen uitzicht op onmiddellijke hulp uit de Verenigde Staten of, in praktische of directe zin, van de eigen overzeese gebieden, en de eigen nationale defensie was kwetsbaar en fragiel, terwijl het vooruitzicht van een invasie reële vormen begon aan te nemen. In deze omstandigheden zou het toch buitengewoon vreemd zijn geweest als de Britse regering de vraag of het land kon en moest doorvechten werkelijk als een 'niet-realistische, theoretische zaak' had afgedaan die geen discussie behoefde. En hoewel Churchill er op geen enkele wijze aan refereert, heeft het oorlogskabinet in werkelijkheid juist langdurig en ernstig beraadslaagd over deze vraag: moet Groot-Brittannië doorvechten of moeten we onder ogen zien dat het in onze huidige benarde positie beter is te onderzoeken onder welke voor ons haalbare voorwaarden we tot een overeenkomst kunnen komen?² Dit was de cruciale keuze waarmee de Britse leiders in die benarde drie dagen eind mei 1940 werden geconfronteerd. Hun beslissing had verstreckende gevolgen, niet alleen voor Groot-Brittannië maar voor het gehele verloop van de oorlog in de jaren die zouden volgen.

I

Hoe Groot-Brittannië in zo'n hachelijke situatie terecht was gekomen dat de vraag rees of het land vanuit zijn ernstig verzwakte positie tot een vergelijk moest zien te komen – wat in feite bijna neerkwam op de erkenning van een nederlaag – is sindsdien natuurlijk uitgebreid onderzocht en geanalyseerd. Een veelgelezen en invloedrijke polemiek, *Guilty Men*, schreef al in 1940 de schuld regelrecht toe aan leden van de Britse regering die in de jaren dertig, geconfronteerd met Hitler, voor de gevaarlijke weg van *appeasement* hadden gekozen; een keuze die zich uiteindelijk tegen henzelf zou keren.³ De hoofdrolspelers in de beklagenbank waren de strenge, stijve, maar scherpzinnige en schrandere Neville Chamberlain, minister-president van mei 1937 tot mei 1940, en zijn buitengewoon lange, ietwat humorloze minister van Buitenlandse Zaken Lord Halifax, voormalig onderkoning van Brits-Indië en een doorgewinterd diplomaat, die de 'heilige vos' genoemd werd vanwege zijn vroomheid en zijn liefde voor de vossenjacht en die zijn post in het latere kabinet van Churchill zou behouden. De geschiedenis heeft het hun nooit vergeven. De schande van 'München' in 1938, toen Groot-Brittannië en bondgenoot Frankrijk zich door Hitler lieten intimideren en hem een aanzienlijk deel van Tsjecho-Slowakije cadeau deden, is voor altijd verbonden met de naam van Neville Chamberlain. Voor het gemak wordt vaak vergeten dat, tot aan München, *appeasement* in heel Groot-Brittannië op ruime steun kon rekenen, ook bij hen die zich daarover na-

dien, in het licht van de daaropvolgende gebeurtenissen, het meest geringschattend en kritisch hebben uitgelaten. De Britse regering heeft ongetwijfeld grote beoordelingsfouten gemaakt in haar pogingen tot verzoening met Hitler. Maar deze moeten wel in het raamwerk worden gezien van de bijkans onoverkomelijke problemen waarmee Groot-Brittannië te kampen had, terwijl Hitlers dreigende schaduw zich steeds duidelijker aftekende.

De structurele problemen die Groot-Brittannië in de periode tussen de wereldoorlogen hadden verzwakt, draaiden om drie onderling verbonden factoren: de economie, het Britse rijk en de herbewapening. Samen zorgden ze ervoor dat, toen de dictators hun spierballen begon te tonen, het verzwakte Groot-Brittannië niet in staat was hun groeiende macht te weerstreven.

Groot-Brittannië was na de Eerste Wereldoorlog nog steeds een grootmacht – maar, hoewel dat niet duidelijk zichtbaar was, een verzwakte grootmacht. Hoewel het land op papier nog steeds een crediteur voor de wereld was en in 1920 leningen had uitstaan aan het Britse rijk en de oorlogsbondgenoten van 1,85 miljard pond, waren de schulden aan Amerika opgelopen tot 4,7 miljard dollar. Dit was een aanwijzing dat het financiële machtsevenwicht was verschoven; pas later zou de volle omvang van de groeiende Britse afhankelijkheid van de transatlantische neef duidelijk worden. Zelfs de Royal Navy, nog steeds de grootste marine-eenheid ter wereld, had met de snel groeiende vloot van de Verenigde Staten een toekomstige rivaal te duchten. En problemen in Brits-Indië, Egypte en dichterbij huis in Ierland, vergden het uiterste van de beperkte militaire reserves.⁴ En nu de *dominions* Canada, Australië, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika ook steeds vaker tekenen van groeiende onafhankelijkheid vertoonden, begon het Britse rijk uiteen te vallen.

De omvang van de problemen bleef gedurende de jaren twintig nog grotendeels verborgen omdat het land zich ondanks heftige turbulenties toch geleidelijk herstelde van het oorlogstrauma. Onder het oppervlak zag het er echter niet zo goed uit.⁵ De sleutelindustriën die vóór de oorlog de basis hadden gevormd voor de Britse voorspoed – kolen, ijzer en staal, scheepsbouw, textiel – hadden alle te kampen met een gestage achteruitgang. De werkloosheid bleef gedurende die jaren relatief hoog. En Groot-Brittannië importeerde steeds meer en exporteerde steeds minder.⁶ Niettemin waren er naast die achteruitgang en stagnatie ook tekenen van beginnende nieuwe industriën, en behalve in de in verval geraakte industriesteden was er in de late jaren twintig een kortstondige opleving van hoop, vertrouwen en relatieve bloei.⁷

Daar kwam echter snel verandering in door de wereldwijde economische crisis van 1929. De economische groei in de industriële sector kwam met een schok tot stilstand. Sociale misère en politieke beroering waren het gevolg. In Groot-Brittannië veroorzaakten de naschokken van de beurskrach van oktober 1929 een politieke

crisis en een langdurige economische depressie. Maar indirect zouden de mondiale gevolgen nog veel bedreigender blijken te zijn. De snelle groei na 1931 in het Verre Oosten van het Japanse nationalisme, militarisme en imperialisme en de opkomst van het nazisme in Europa, tussen 1930 en 1933, waren beide in niet geringe mate het gevolg van die economische crisis. Beide vormden voor Groot-Britannië dat zelf ook economisch verzwakt was, enorme nieuwe strategische bedreigingen; naast de potentiële dreiging uit het Middellandse Zeegebied die van Mussolini's Italië uitging.

Deze nieuwe, opkomende autoritaire grootmachten in Europa en het Verre Oosten – Duitsland, Italië en Japan – hadden er alle belang bij de internationale orde zoals die zich in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog had gevormd, aan te vechten en te 'herzien' (of omver te werpen). Elk van die landen had het gevoel – met alle daarmee gepaard gaande wrok – een 'arm land' (*have-not*) te zijn en was vastbesloten de plek onder de zon te verwerven die het toekwam. Elk van die landen keek naar Groot-Britannië, Frankrijk en andere imperialistische machten en wilde een eigen aandeel in de overzeese gebiedsdelen – de politieke dominantie en nationale trots die aan de felbegeerde status van grootmacht verbonden waren; het economische domein van de autarkie die in een tijd dat het kapitalisme in een fundamentele crisis verkeerde die de onzekerheden en ingebouwde oneerlijkheid van de internationale handelseconomie scherp blootlegde, de enige weg leek te zijn naar langdurige nationale voorspoed. Het lag niet voor de hand dat die andere landen hun territoriale verworvenheden – nodig om dergelijke nieuwe wereldmachten te vormen – vrijwillig zouden afstaan. Ze zouden, net als Groot-Britannië en de andere grootmachten vroeger hadden gedaan, met geweld verkregen moeten worden – 'met het zwaard' zoals Hitler regelmatig verkondigde.

De Britse belangen waren precies tegenovergesteld. Als een van de belangrijkste rijke (*have-*)landen waren de Britten voornamelijk geïnteresseerd in het in stand houden van hun wereldrijk. Dat betekende dat ze wilden vasthouden aan de naoorlogse structuur die Groot-Britannië voor een groot deel zelf had gecreëerd. Het betekende ook dat de nadruk werd gelegd op internationale samenwerking en diplomatieke onderhandelingen om de veiligheid te verzekeren en problemen te lijf te gaan. Maar het betekende vooral dat vrede voorop stond. Internationale waarborgen en de bereidheid te ontwapenen zouden moeten voorkomen dat de wereld nogmaals in een bloedbad als dat van 1914-18 zou terechtkomen. Alleen al de recente en schrijnende herinnering aan die miljoenen oorlogsdoden vereiste dat.

Vanuit de positie van een zegevierende, nog steeds welvarende wereldmacht was het logisch om te verlangen naar een nieuwe wereldorde, gebaseerd op liberaal gedachtegoed, internationale overeenkomsten en buitenlandse handel. Vanuit het gezichtspunt van de arme *have-not*-landen was deze nieuwe wereldorde nu juist

nadelig en in politiek opzicht vernederend. In de ogen van een groeiend deel van de bevolking van die landen vroeg de herinnering aan de oorlogsdoden niet om een dociele aanvaarding van de voorwaarden van de overwinnaar, niet om instemming met economische maatregelen die zich tegen hen keerden, niet om de zwakheid die ontwapening inhield en ook niet om vrede, maar om oorlog – voor de nationale glorie, voor grondgebied dat voor blijvende welvaart moest zorgen, en om vroegere vernederingen en tegenwoordige onrechtvaardigheden ongedaan te maken.

Groot-Brittannië zag, net als de belangrijkste continentale bondgenoot, het door de oorlog zwaar getroffen Frankrijk, en aan de andere kant van de oceaan, de ontluikende nieuwe wereldmacht, de Verenigde Staten, de naoorlogse constellatie dan ook door een totaal andere bril dan Italië, Japan en Duitsland. Die naoorlogse akkoorden, gebaseerd op het verdrag van Versailles van 1919 (en op de daaropvolgende verdragen van Saint-Germain en Trianon) in Europa en het tijdens de Conferentie van Washington gesloten Negenmogendhedenverdrag van 1922 voor het Verre Oosten, leken bovendien niet erg deugdelijk onderbouwd. De weigering van de Verenigde Staten om de akkoorden in Europa te ondersteunen door lid te worden van de Volkenbond, de organisatie die was opgericht om de internationale samenwerking te versterken, gaf geen aanleiding tot optimisme ten aanzien van de levensduur van de Volkenbond. Maar zowel in het Verre Oosten als Europa hielden de akkoorden gedurende de jaren twintig niettemin stand. Japan was lid van de Volkenbond en vormde geen bedreiging voor de Europese en Amerikaanse belangen in het Verre Oosten en 'leek bereid het spel volgens westerse regels te spelen'.⁸ Churchill zelf sloot de mogelijkheid van een oorlog met Japan volstrekt uit. 'Ik geloof niet dat er in onze huidige tijd ook maar de minste kans op is,' schreef hij in december 1924. 'Japan ligt aan de andere kant van de wereld. Het kan op geen enkele wijze onze veiligheid bedreigen.'⁹ Ook in Europa leken de voortekenen gunstiger. De naoorlogse akkoorden waren nog versterkt door het verdrag van Locarno van 1925, waarin met internationale instemming de westelijke grenzen van Duitsland werden vastgelegd, en door Duitslands toelating tot de Volkenbond in het jaar daarna. Beide waren geïnitieerd door de voortreffelijke internationale staatsman, Gustav Stresemann, de Duitse minister van Buitenlandse Zaken in de jaren twintig.¹⁰ Maar de voortekenen bleken bedrieglijk. Binnen een paar maanden werd het optimisme door de depressie weggevaagd. Zowel in het Verre Oosten als Europa zouden de naoorlogse akkoorden al snel aan flarden worden gescheurd.

In het Verre Oosten werd de Britse kwetsbaarheid al snel duidelijk door de eerste uitingen van Japanse agressie – in 1931 met de bezetting van Mantsjoerije en het jaar daarop met de aanvallen op Sjanghai. De stafchefs van de Britse strijdkrachten wazen op het gevaar voor de Britse bezittingen en gebiedsdelen, waaronder Brits-Indië, Australië en Nieuw-Zeeland. Sir Robert Vansittart, de machtige secretaris-generaal

van Buitenlandse Zaken, noteerde al in begin 1932 dat ‘wij op geen enkele wijze in staat zijn Japan te stoppen als dat land echt kwaad wil’, wat wil zeggen dat ‘het uiteindelijk met ons gedaan zal zijn in het Verre Oosten tenzij de Verenigde Staten bereid zouden zijn geweld te gebruiken’.¹¹ Dat waren de Verenigde Staten niet – ze beperkten zich tot grotendeels contraproductieve veroordelingen van de Japanse acties. Eigenlijk waren de Britse politici Japan gunstiger gezind dan China, maar ze probeerden het onmogelijke te bereiken door zowel de Chinezen als de Amerikanen gunstig te stemmen, zonder de Japanners van zich te vervreemden en tegelijkertijd de Volkenbond in stand te houden.¹² Begin 1934, toen Groot-Brittannië nog in de greep van een ernstige economische crisis verkeerde die de mogelijkheden om in de strijdkrachten te investeren ernstig beperkte (en de herbewapening ook belemmerd werd door een fikse oppositie vanuit alle grote politieke partijen en de publieke opinie), benadrukte de minister van Financiën Neville Chamberlain dat de vriendschap met Japan voor Groot-Brittannië belangrijker was dan de vriendschap met de Verenigde Staten en de goodwill van China en de vrienden van de Volkenbond.¹³ Hiermee was de *appeasement*-koers voor het Verre Oosten bepaald. Op dat moment was Japan al geen lid meer van de Volkenbond en kon men niet de ogen sluiten voor een nieuw, ernstiger gevaar dichterbij huis.

In die cruciale vroege periode, toen het naziregime het totale gezag over Duitsland aan het verwerven was, vonden de ambtenaren van Buitenlandse Zaken het moeilijk te bepalen wat ze van Hitler moesten denken. Was hij die demon van *Mein Kampf*, wiens bewind niet alleen garant stond voor diplomatieke opschudding maar uiteindelijk zelfs voor oorlog? Of zou deze stokebrand tot bedaren komen en tot een ‘normale’ politicus uitgroeien waar het buitenlandse zaken betrof? Terwijl zij nog bezig waren dat uit te maken, profiteerde Hitler van de onoverkomelijke verschillen tussen de Britse en Franse ideeën over de Duitse herbewapening en stapte met zijn land uit de Volkenbond. Net als Japan in het Verre Oosten bewees Duitsland, het meest onberekenbare element in Europa, vanaf dat moment niet eens meer lippendienst aan de collectieve veiligheidsdoctrine van de Volkenbond. En het idee van ontwapening waar de Britse politici en de publieke opinie zo verknocht aan waren, was morsdood. Het was duidelijk dat Duitsland zich in het geheim zo snel mogelijk aan het herbewapenen was. En het inzicht groeide dat het almaar sterker wordende Duitsland een grotere bedreiging vormde dan Japan of het fascistische Italië. Maar in Groot-Brittannië ging zelfgenoegzaamheid gepaard met financiële nood en het lastige politieke probleem dat de publieke opinie zich tegen herbewapening keerde. Dit leidde tot passiviteit, besluiteloosheid en een ‘er het beste van hopen’-politiek.

Aan die inertie kwam pas een eind toen Duitsland in maart 1935, in strijd met het verdrag van Versailles, aankondigde over een luchtmacht te beschikken en plannen

te hebben voor een gigantisch leger; en vervolgens het verbijsterende nieuws dat Sir John Simon, de Britse minister van Buitenlandse Zaken, en Anthony Eden, minister zonder portefeuille, later die maand na hun reis naar Berlijn meebrachten: de sterkte van de Duitse luchtmacht was al gelijk aan de Britse. Hitler had uit effectbejag overdreven, maar de schrik die door Whitehall waarde en toen het nieuws bekend werd bij het gros van de mensen, was tastbaar. Veel te laat werd de noodzaak van herbewapening erkend – iets waar tot dan toe slechts door Churchill en een of twee, beschimpingen trotserende sprekers op was aangedrongen – maar in brede Labour- en Liberal-kringen nog steeds werd afgewezen en dat bleef zo tot 1938. Wat betreft de sterkte van de luchtmacht – erkend als de nieuwe strategische sleutel tot militaire kracht en het terrein waar de vijandelijke dreiging het dodelijkst was – zou het echter jaren duren voor de achterstand weer kon worden ingehaald, zo dat al mogelijk was. Het was deze zwakheid die ten grondslag lag aan de poging tot verzoening met Hitler.

Terwijl Groot-Brittannië zuchtte onder mondiale verplichtingen en worstelde om een langdurige economische depressie te boven te komen, werd het steeds duidelijker dat het land zich niet kon meten met de Duitse militaire macht, laat staan deze overtreffen. Het werd eveneens duidelijk dat Groot-Brittannië de mogelijkheid onder ogen moest zien dat het binnen een paar jaar weer in een nieuwe oorlog met Duitsland verwickeld zou zijn. Maar het was ook duidelijk dat de Britse strijdkrachten niet in staat waren om zo'n oorlog te voeren als er niet een langdurig bewapeningsprogramma in gang was gezet, en dat zou misschien niet klaar zijn vóór 1942 of daaromtrent.¹⁴ Het opbouwen van de luchtmacht en het versterken van de marine zouden hoe dan ook weer ten koste gaan van de budgetten voor de landmacht (hetgeen in 1940 merkbaar zou worden), omdat de bewapeningskosten niet mochten botsen met de behoefte aan een sluitende begroting en economisch herstel na de depressie.¹⁵

Terwijl de Britse militaire zwakte zichtbaar werd, leed de Britse diplomatie eind 1935 een rampzalige nederlaag door de poging om samen met bondgenoot Frankrijk de agressor Mussolini af te kopen ten koste van zijn slachtoffer Abessinië. De Volkenbond is dit debacle nooit te boven gekomen. Hitler profiteerde onmiddellijk van de diplomatieke ontreddeering en stuurde zijn troepen in maart 1936 over de gemilitariseerde grens het Rijnland in. De Duitsers hadden nu nog meer troeven in handen. Een conservatief parlamentslid, Robert Boothby, vatte de publieke opinie en het standpunt van de regering goeddeels samen toen hij beweerde: 'Niemand heeft het gevoel dat we harde of dwingende maatregelen tegen Duitsland kunnen nemen nu de Duitse troepen het Rijnland zijn binnengetrokken.'¹⁶ De minister van Buitenlandse Zaken Anthony Eden beperkte het Britse antwoord tot een diplomatiek protest en handhaafde de vreedzame doelstellingen van de regering: 'Wat wij

voortdurend voor ogen hebben is een verzoeningspolitiek voor heel Europa.¹⁷ Drie maanden later, begin juli 1936, erkende het kabinet dat Groot-Brittannië niets kon doen om Oost-Europa te helpen en dat alleen weerstand zou worden geboden tegen geweld tegen het Britse rijk of delen van West-Europa.¹⁸

Toen Neville Chamberlain in mei 1937 Stanley Baldwin opvolgde als minister-president, erfde hij een buitenlands beleid dat voornamelijk door verwarring, onzekerheid en passiviteit werd gekenmerkt, een beleid dat noodgedwongen was aangepast aan de zwakte van het Britse leger en dat tot niet veel meer in staat was dan, meestal krachteloos, reageren op de gebeurtenissen die door de Europese dictators in gang werden gezet. Chamberlain streefde er oprecht naar deze harde werkelijkheid onder ogen te zien en op basis van erkenning van deze zwakte een praktisch beleid te ontwikkelen. Dat betekende dat hij actief overging tot aanpassing – of *ap-peasement* – aan de Duitse belangen. Chamberlain had een realistische kijk op Groot-Brittannië, maar misleidde zichzelf waar het de Duitse doelstellingen betrof. Net als de meeste waarnemers van het internationale politieke toneel nam hij aan dat deze een zuiver nationalistisch karakter hadden. Hij meende, zoals zovelen, dat Hitler niet meer was dan een wat extreme voorstander van territoriale aanspraken in Midden- en Oost-Europa die niet geheel ongegrond waren en die met goede wil en vreedzame bedoelingen aan beide zijden door onderhandelingen zouden kunnen worden verwezenlijkt. Als we tegemoetkomen aan de Duitse nationalistische wensen, kunnen we een oorlog vermijden, dacht hij. Hitler afkopen was de prijs voor de vrede. Voor Chamberlain was dat een prijs die het waard was betaald te worden.

Het treurige verhaal van 1938, culminerend in Chamberlains dramatische vlieg-reizen naar Duitsland in een poging met Hitler tot overeenstemming te komen en de crisis in Tsjecho-Slowakije te bezweren, wat eind september eindigde met het akkoord van München, berust op deze redenering. Of er behalve oorlog een andere uitweg uit deze crisis gevonden had kunnen worden, is twijfelachtig. Maar er werd niets anders geprobeerd. Churchill, die het Britse defensiebeleid en buitenlands beleid sinds halverwege de jaren dertig krachtig had bestreden, was groot voorstander van een ‘grote alliantie’ met Frankrijk en de Sovjet-Unie om Hitler af te schrikken en indien nodig elke agressie tegen Tsjecho-Slowakije (dat met beide landen verdragen had) met geweld te weerstaan. Bij links vond dat idee veel steun, zo ook bij de publieke opinie, maar niet bij de regering. Want Chamberlain en zijn minister van Buitenlandse Zaken, Lord Halifax, verafschuwden het bolsjewisme en combineerden dat met een groot wantrouwen jegens Stalins drijfveren en minachting voor het Rode Leger. Zij sloten elke vorm van een alliantie uit.

Het is goed denkbaar dat er niets terecht zou zijn gekomen van de ‘grote alliantie’, ook al zou deze zijn gevormd. De Sovjetdictator beweerde dat zijn troepen

klaarstonden om op te rukken als Hitler het land binnenviel. Dat was meer bluf dan werkelijkheid. Het Rode Leger was nog niet bekomen van de gevolgen van Stalins zuiveringen en maakte geen enkele voorbereiding tot enige militaire actie; Polen en Roemenië zouden trouwens zo goed als zeker een doortocht van het leger door hun landen weigeren.¹⁹ Intussen probeerde in het westen Frankrijk onder zijn verplichtingen van het verdrag met de Tsjechen uit te komen en deed Groot-Brittannië er alles aan om zich te onttrekken aan steun voor een eventuele Franse betrokkenheid. Chamberlain was gewaarschuwd dat de herbewapening nog niet ver genoeg was gevorderd om in een grote oorlog verwickeld te raken en dat er vanuit militair oogpunt niets kon worden gedaan om Tsjecho-Slowakije te redden. Hij was ervan overtuigd dat een oorlog het Britse rijk in gevaar zou brengen. De Britse belangen in het Verre Oosten werden al bedreigd door de Japanse oorlog tegen China, die sinds de zomer daarvoor woedde en zich almaar uitbreidde. (De zomer daarna dwong een aanvankelijk onbeduidend incident in T'ien-tsin in het noorden van China, dat tot een wekenlange impasse tussen Groot-Brittannië en Japan leidde, de Britten te erkennen dat, zoals Lord Halifax het verwoordde, 'we in het Verre Oosten weinig lijken te kunnen doen als de Verenigde Staten niet met ons meedoen'.²⁰) In het Middellandse Zeegebied vormden intussen het fascistische Italië en de groeiende kans dat Franco als overwinnaar tevoorschijn zou komen uit de Spaanse Burgeroorlog, die al sinds de zomer van 1936 woedde, in toenemende mate een gevaar voor de Britse kracht. Chamberlain suggereerde later dat hij geen keus had gehad. Groot-Brittannië was nog niet klaar voor de oorlog; hij moest tijd winnen. 'Hoe dan ook en wat de uitkomst ook was geweest, het is zo helder als glas dat als we in 1938 hadden moeten vechten, de resultaten veel beroerder waren geweest,' schreef hij aan een van zijn zusters, maanden nadat de oorlog uiteindelijk begonnen was. 'Het is nog te vroeg om te voorspellen hoe de geschiedenis hierover zal oordelen, maar als we de volledige beschikking krijgen over alle documenten, zal het duidelijk zijn dat ik mij van het begin af aan bewust ben geweest van onze militaire zwakte en mijn best heb gedaan de oorlog uit te stellen als ik deze niet kon vermijden.'²¹

Of Chamberlain oprecht geloofde dat hij tijd won door een deel van Tsjecho-Slowakije prijs te geven aan Hitler, of dat hij oprecht geloofde dat hij een belangrijke stap had gezet om het 'tijdperk van vrede' veilig te stellen, is zelfs op dit moment nog een discussiepunt.²² Het is ook onmogelijk om zeker te weten of de verspilde kans om in de zomer van 1938 met Hitler de strijd aan te binden beter was dan de mogelijkheid die zich een jaar later voordeed, toen de oorlog hoe dan ook moest beginnen, en of een krachtige houding ten aanzien van Tsjecho-Slowakije niet ook Hitlers val tot gevolg had kunnen hebben via een binnenlandse coup. De meest voor de hand liggende speculatie is in beide gevallen een negatieve: er is geen betere kans gemist en Hitler zou niet van binnenuit ten val zijn gebracht. Hoogstwaar-

schijnlijk zou Tsjecho-Slowakije snel onder de voet zijn gelopen, zoals volgens theoretische oorlogsscenario's het geval zou zijn geweest, en Groot-Brittannië en Frankrijk zouden óf tot een vergelijk hebben moeten komen en een *fait accompli* erkennen, óf ze zouden in een oorlog verwickeld zijn geraakt vanuit een veel zwakkere militaire positie dan in 1939. In beide gevallen zou een triomf van de oppermachtige Duitse strijdkrachten onmiskenbaar een mogelijkheid zijn geweest. En het is ook twijfelachtig of de embryonale Duitse oppositie goed genoeg zou zijn georganiseerd om iets tegen Hitler te ondernemen vóór hij, door zijn overwinning op Tsjecho-Slowakije en het op afstand houden van de westerse grootmachten, het verzet de wapens uit handen had geslagen. Dat zijn speculaties, maar de waarheid was, zoals Churchill vol vuur in het Lagerhuis betoogde, dat 'we een totale en absolute nederlaag hebben geleden' door het akkoord van München²³ – hoewel het een nederlaag was die voortkwam uit een al langer bestaande, zwakke militaire positie en de veel te late erkenning dat een snelle herbewapening noodzakelijk was, waarvoor niet alleen Chamberlain, maar ook opeenvolgende Britse regeringen verantwoordelijk waren. Nu werd er tenminste eindelijk haast gemaakt met de herbewapening. In september 1939 was Groot-Brittannië nog niet echt sterk vergeleken met de Duitse legermacht, maar wel in een wat betere militaire positie dan tijdens de periode-München.

Toen Hitler in maart 1939 zijn ware gezicht liet zien door München te verloo-chenen en de rest van Tsjecho-Slowakije te bezetten, begon het de Britse regering te dagen dat een oorlog onvermijdelijk was. De garantieverklaring aan Polen die aan het eind van diezelfde maand werd gegeven, betekende in feite dat een oorlog onontkoombaar was door het lot van Groot-Brittannië in Duitse en Poolse handen te leggen. Er volgde een onverbiddelijke aaneenschakeling van gebeurtenissen in die dramatische zomer van 1939. Chamberlain and Halifax accepteerden pas op het laatste moment en met tegenzin dat het noodzakelijk was een alliantie met Stalin te overwegen. Maar weer maaide Hitler hun het gras voor de voeten weg. Het beruchte pact tussen Hitler en Stalin van 23 augustus 1939 betekende niet alleen dat oorlog onvermijdelijk was, maar zelfs al voor de deur stond. Met de Duitse invasie van Polen, nog geen week later, op 1 september 1939, nam de oorlog een aanvang. Binnen twee dagen verklaarden Groot-Brittannië en Frankrijk aan Duitsland de oorlog, waarmee het Duits-Poolse conflict een totale Europese oorlog was geworden. Chamberlain hield rekening met een langdurig conflict, maar vertrouwde erop dat Groot-Brittannië uiteindelijk zou zegevieren.

Dit was een veronderstelling die grotendeels gebaseerd was op de veel betere economische hulpbronnen die Groot-Brittannië tot zijn beschikking had, wat in een langdurige oorlog zwaar zou wegen, en op de vermeende instabiliteit van de Duitse economie. Een dergelijk optimisme kon gedurende de maanden daarna waarin geen

militaire actie in West-Europa plaatsvond gemakkelijk standhouden – tot het in het voorjaar van 1940 in een paar dagen werd weggevaagd.

II

Op 10 mei 1940 sloeg de bliksem uiteindelijk in. Voor de westerse geallieerden, Groot-Brittannië en Frankrijk, betekende dit dat de drukkende, dreigende atmosfeer van de ‘schemeroorlog’, die al vanaf de herfst daarvoor aan de gang was, plaatsmaakte voor de voorspelde zware storm. Die storm was al een maand op til, vanaf het moment dat Hitlers troepen begin april Denemarken en Noorwegen waren binnengevallen. Bij het aanbreken van de dag op die ochtend in mei opende de Duitse artillerie bij de Belgische grens het vuur. De langverwachte invasie van het westen was begonnen.

De Duitse opmars voltrok zich in een adembenemend tempo; de Nederlandse en Belgische neutraliteit werd zonder enige scrupule geschonden en tegen de avond van 20 mei bereikten de Duitsers de Franse kust, waardoor ze in tien dagen zo’n 250 kilometer hadden overbrugd. De geallieerde strijdkrachten werden in tweeën gespleten door de snelheid en het verrassingseffect van de ‘zeisbeweging’ waarmee het Duitse leger door het zuiden van België en het noorden van Frankrijk maaide, en trokken zich in wanorde terug in de richting van de kust. Op 24 mei bleek de laatste hoop op een geallieerd tegenoffensief een illusie. Boulogne viel in Duitse handen en Calais werd belegerd. Op 25 mei was Duinkerken de enige haven die nog voor de geallieerden open was. De volgende dag waren praktisch het hele Britse expeditieleger en het grootste deel van de Franse troepen die nog in gevecht waren – samen bijna 340.000 man – begonnen zich terug te trekken naar Duinkerken en omgeving, waar ze klem kwamen te zitten tussen de zee en de Duitse frontlinie.

Het lot wilde dat uitgerend op de dag dat Hitler zijn westelijk offensief startte, op 10 mei, de man die een van zijn taaiste tegenstrevers zou blijken te worden, Winston Churchill, het ambt van minister-president van het Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië en Noord-Ierland aanvaardde. Churchill had in de jaren dertig geen rol van betekenis in de politiek gespeeld. Ondanks zijn rijke ministeriële ervaring die terugging naar vóór de Eerste Wereldoorlog, werd hij door de leiders van de achtereenvolgende ‘nationale kabinetten’ (waarvan het eerste in 1931 tijdens de economische crisis tot stand kwam op basis van een coalitie van de grootste politieke partijen en gedomineerd werd door zijn eigen partij, de Conservatieven) als te onbetrouwbaar en te onafhankelijk denkend beschouwd voor het hoge ambt. Door politiek links werd hij herinnerd en gehaat als een reactionair en door velen van zijn eigen partij werd hij als een soort non-conformistische avonturier gezien. Zijn ver-